

Danííl Kharms og rússneska örsagan

Þótt smásagan hafi alla tíð verið fyrirferðarmikil í rússneskum bókmenntum – og nægir þar að nefna Púshkín, Gogol, Tolstoj og Tsjekhov á nítjándu öldinni og Babel, Búnín, Tolstaju og Úlítskaju á þeirri tuttugustu – þá hefur örsagan aldrei náð mikilli útbreiðslu. En ef skoða á örsögur eða stutta texta rússneskra rithöfunda liggur beinast við að horfa fyrst til Ívans Túrgenev. Túrgenev (1818–1883) var talinn meðal fremstu rithöfunda í Rússlandi á 19. öldinni þótt hann hafi síðar fallið í skuggann fyrir skáldjöfrum eins og Tolstoj og Dostojevskí. Hann var fyrst og fremst skáldsagnahöfundur og nokkrar skáldsögur hans hafa komið út á íslensku, m.a. þekktasta saga hans *Fedur og synir* sem kom út árið 1947 í þýðingu Vilmundar Jónssonar landlæknis og alþingismanns. En hann orti einnig ljóð og rússneska örsagan er talin eiga rætur að rekja til hinna svokölluðu prósaljóða Túrgenevs. Eitt síðasta ritverk hans var safn örsagna (eða prósaljóða) sem hann nefndi sjálfur *Senilia* en birtust í tímaritinu *Tíðindi frá Evrópu* eða *Vestník Jevropy* í desember árið 1882 undir titlinum *Stíkbótvenenija v proze*, sem útleggst sem *prósaljóð*. Titill sagnanna er vafalaust kominn til vegna áhrifa frá Frakklandi þar sem segja má að fyrstu prósaljóðin, eins og við þekkjum þau nú, hafi séð dagsins ljós. Túrgenev dvaldi langdvölum í París, meðal annars á áttunda áratugnum, og kynntist þar verkum franska ljóðskáldsins Charles Baudelaire. *Petits Poèmes en prose*, safn fimmtíu prósaljóða eftir Baudelaire, hafði komið út árið 1869. Alls voru örsögur Túrgenevs áttatíu og þrjár, en einungis

fimmtú þeirra birtust í *Vestník Jevropy* 1882 og ef til vill var sú tala einnig valin vegna áhrifa frá Baudelaire. Fjórar örsögur úr þessu safni birtust á íslensku undir titlinum „Úr Senilia: kvæði í óbundnu máli“ í *Eimreiðinni* 1908. Þýðandinn var skáldið Steingrímur Thorsteinsson. Og fleiri Íslendingar hafa þýtt nokkrar af þessum sögum. Kristján Eiríksson, fræðimaður og kennari, er t.d. einn þeirra en hann þýddi fimm sögur úr esperanto og birti í tímaritinu *La Tradukisto* árið 1994. Titill hans á þessum prósaljóðum er: Smáljóð í lausu máli. Eitt frægasta prósaljóð Túrgenevs er lofkvæði um rússneska tungu:

Rússnesk tunga

Á dögum efasemda, á dögum dapurlegra hugleiðinga um örlög lands míns, ert þú eina stoð mín og stytta, ó, volduga, sanna, frjálsa rússneska tunga! Án þín væri ekki annað hægt en að örvænta yfir öllu því sem er að gerast heima fyrir. Hverjum gæti dottið annað í hug en að slík tunga sé gefin mikilli þjóð!

Túrgenev var ávallt umhugað um þá sem minna máttu sín og eftirfarandi prósaljóð er dæmi um það:

Betlarinn

Ég var á gangi eftir götu einni þegar betlari stöðvaði mig, örvasa gamalmenni.

Hann var í grófum fataræflum, með þrútin, tárnot augu, bláleitar varir og bólgin graftarkýli ... Ó, hve fátæktin hafði leikið þessa ólánsömu mannveru grátt!

Hann rétti fram rauða, bólgna, grútskítuga hönd ... gaf frá sér stunu og muldraði í barm sér um hjálp.

Ég fór að gramsa í öllum vösum, engin pyngja, ekkert úr, ekki einu sinni vasaklútur. Ég hafði ekki tekið neitt með mér.

Betlarinn sat og beið með útrétta hönd sem titraði dálítið og skalf.

Ráðvilltur og vandræðalegur í fasi greip ég fast um þessa óhræinu nótrandi hönd. „Fyrirgefðu mér, bróðir; ég er ekki með neitt.“

Betlarinn starði á mig sínum blóðhlaupnu augum; svo braust fram bros á bláar varir hans og nú var það hann sem kreisti kalda fingur mína.

„Nú hvað, bróðir,“ tautaði hann, „ég þakka samt fyrir þetta handtak því það er líka gjöf.“

Og mér varð ljóst að einnig ég hafði þegið gjöf frá einum af bræðrum mínum. (1878)

Auk Daníls Kharms, sem er umfjöllunarefni þessa greinarkorns, má nefna ýmsa 20. aldar rithöfunda sem hafa skrifað örtexta, s.s. Vsevolod Garshín, Vladímír Korolenko og Nóbelsverðlaunahafann Ívan Búnín. Hér er dæmi um örsögu eftir Búnín:

Sumardagur

Nýlenda nálægt landamærum Rússlands. Sólheitur sumardagur. Og allan liðlangan daginn situr skósmiður á fúnum bekk nálægt hrörlegum kofa, berfættur með beltið laust og skyrtuna fráhneppta. Sólin skín látlaust niður á úfínn kollinn og þarna situr hann og drepur tímann með móraudum hundi.

„Heilsaðu!“

Hundurinn skilur ekki skipunina.

„Ég sagði: Heilsaðu!“

Enn réttir hundurinn ekki fram loppuna. Skósmiðurinn slær hann á trýnið. Hundurinn deplar augunum undrandi, snýr sér heiftúðugur burt og berar tennurnar – það er ljúfsárt bros. Svo lyftir hann óöruggur annarri loppunni og lætur hana falla niður aftur. Annað högg. Og annað ...

„Ég sagði þér að heilsa, tíkarsonurinn þinn!“ (1930)

Örsaga eða prósaljóð? Lengi vel var orðið „prósaljóð“ að miklu leyti samnefnari hvaða ljóðræna prósa sem er. Gagnrýnandinn John Simon segir til dæmis í riti sínu *The Prose Poem as Genre in Nineteenth-Century European Literature*, sem kom út árið 1987, að prósaljóð megi teljast ljóð þar sem texti þess sé ævinlega áferðarfallegri (more beautiful) en venjulegur prósi. Þýski gagnrýnandinn Ulrich Fülleborn sagði að það væri fágún tungumálsins sem skipti mestu máli. Hvort sem það væri ritgerð, skissa eða saga, ef hún væri fagurfræðilega fágúð væri hún óhjákvæmilega prósaljóð. Í rússneskum bókmenntum hefur orðið *ljóð* margsinnis verið notað yfir ýmsa texta sem flestir mundu telja til prósa. Sem dæmi má nefna að Ívan Karamazov, persóna í *Karamazovbræðrunum* eftir Fjodor Dostojevskí,

kallar frásögn sína um rannsóknardómarann mikla ljóð. Og undir titill *Dauðra sála* eftir Gogol er *poema* sem þýðir sögukvæði. Það er því hefð fyrir því þar í landi – að minnsta kosti á 19. öld – að prósa-textar, óháðir lengd, hafi oft verið kallaðir ljóð eða prósaljóð.

En beinum sjónum okkar nú að Daníil Kharms, sem segja má að hafi borið höfuð og herðar yfir aðra rússneska höfunda þegar kemur að því að semja stutta texta af ýmsu tagi, en skilgreiningarnar hér fyrir framan eiga alls ekki við ljóð hans og örsögur. Daníil Ívanovítsj Kharms fæddist 30. desember 1905 í Sankti-Pétursborg. Faðir hans, Ívan Júvatsjov, sem var heimspekikennari, hafði verið meðlimur í róttækum samtökum, *Vilja fólksins* (Narodnaja volja), sem myrtu Aleksandr II keisara árið 1881. Móðir hans rak athvarf fyrir konur sem höfðu setið í fangelsi.

Kharms var lengi vel nánast óþekktur bæði í heimalandi sínu og erlendis, en eftir að glasnost-stefna Gorbatsjovs kom til sögunnar var farið að birta verk eftir fjölmarga höfunda sem áður höfðu verið á bannlista kommúnistastjórnarinnar, þar á meðal sögur Kharms. Hann er nú talinn einn fremsti höfundur Rússa á fyrri helmingi síðustu aldar og er fyrst og fremst þekktur fyrir framúr-stefnulegar örsögur sínar og absúrdleikrit.

Í Leníngrad (eins og Sankti-Pétursborg hét frá 1924 til 1991) varð Kharms þekktur sem sérlundaður framúrstefnulistamaður, ljóðskáld og höfundur barnabóka á þriðja og fjórða áratugi síðustu aldar. Í menntaskóla hafði hann valið sér dulnefnið Kharms sem sagt er að sé samsett úr tveimur enskum sögnum *to harm* og *to charm* en auk þess hljómar nafnið ekki ósvipað eftirnafni spæjarans Sherlocks Holmes, sem Kharms hafði mikið dálæti á. Skólagaanga Kharms var stutt. Árið 1924 var hann rekinn úr tækniskóla fyrir „áhugaleysi um félagslega meðvitaða starfsemi“ og eftir það helgaði hann sig nánast alfarið bókmenntum. Hann hreifst snemma af framúrstefnuskáldskap, sem þá var áberandi í bókmenntakreðsum Leníngrads, og gekk til liðs við skáldahóp sem kallaði sig *zaiúmmíkí*. *Zaiúmm* er samsett orð sem þýðir handan við skynsemina. Þegar á unga aldri var Kharms farinn að koma fram á skáldakvöldum og um tvítugt kynntist hann ljóðskáldinu Aleksandr Vvedenski (1900–1941). Þeir tengdust nánum vináttuböndum og ásamt þriðja ljóðskáldinu, Níkolaj Zabolotski (1903–1958), stofnuðu þeir OBERIU

(Samtök um raunverulega list) árið 1928 og settu á svið margs konar leiksýningar og gjörninga sem áttu sér ekki einungis stað á sviði heldur einnig í skólastofum, fangelsum og jafnvel á götum úti, eins og þegar hann las eitt sinn ljóð þar sem hann lá á bakinu á aðalgötu Leníngrads, Nevskí Prospekt, klæddur eins og Sherlock Holmes. Hann þróaði einnig með sér ýmiss konar undarlega hegðun eins og hikstandi flog, sem setti leyniþjónustumenn sem yfirheyrðu hann út af laginu. Leikrit Kharms, *Jelízaveta Bam*, var sýnt árið 1928 og vakti talsverða athygli, enda eitt fyrsta absúrdleikritið sem sett var á svið. Það fjallar um konu sem er ákærð fyrir glæp sem hún hefur enn ekki framið. OBERIU-meðlimir voru þekktir fyrir orðtök eins og „List er skápur“ (Kharms átti það til að stíga á sviðið út úr skáp) og „Ljóð er ekki eplabaka“ og „Við erum ekki síld í tunnu“. En OBERIU-samtökin voru skammlíf, á þessum tíma voru uppákomur af þessu tagi almennt ekki vel liðnar og í árslok 1931 voru Kharms og Vvedenskí handteknir. Kharms var sakaður um að vera andsovéskur barnabókahöfundur. Hann var laus úr fangavistinni ári síðar og var þá sendur í útlegð til borgarinnar Kúrsk í Mið-Rússlandi. Allan fjórða áratuginn samdi Kharms jöfnum höndum sögur og ljóð fyrir börn og fullorðna. Á þessum árum fengust einungis verk hans fyrir börn gefin út (af forlaginu Detgíz sem einkum gaf út barnabækur) og útgáfan var stopul. Hann bjó því við mikla fátækt og átti oft og tíðum ekki til hnífs og skeiðar.

Þeir Vvedenskí sluppu naumlega við hreinsanir Stalíns, sem náðu hámarki á fjórða áratug síðustu aldar, þótt þeir hefðu verið á skrá yfir andsovéska borgara síðan 1931. Kharms má teljast heppinn að hafa ekki verið handtekinn fyrir ljóð ætlað börnum, „Eitt sinn fór maður einn að heiman“, sem birtist 1937 og mun hafa vakið athygli yfirvalda. Það sagði frá manni sem fór að heiman með staf og mal í hendi og hvarf, en saga um fólk sem hverfur sporlaust var ekki líkleg til að ná vinsældum yfirvalda á þessum árum. En árið 1941 var Kharms handtekinn á ný. Nú var hann sakaður um að skrifa ærumeiðandi og niðrandi skáldskap sem þótti hvetja til uppjafar. Fangelsisvistin var ekki löng í þetta sinn en að henni lokinni reyndist Kharms ómögulegt að fá verk sín gefin út. Loks var hann úrskurðaður geðveikur – því hefur reyndar verið haldið fram að

hann hafi gert sér upp geðveikina – og var lagður inn á geðveikrahæli þar sem hann svalt í hel í umsátrinu um Leníngrad í febrúar 1942.

Stíll Kharms getur vírst einfaldur á yfirborðinu en oft er merkingin dýpri en lítur út fyrir við fyrstu sýn. Örsögur Kharms hafa gjarnan verið túlkaðar pólitískt, að lífið sé martraðarkennt og að sögunar endurspegli firringu Stalínstímans. Eftirfarandi örsaga er dæmi um það:

Tveir menn hófu samræður. Meðan þeir töluðu byrjaði annar þeirra að stama á sérhljóðunum og hinn á bæði sérhljóðunum og samhljóðunum.

Það var nokkur léttir þegar þeir hættu að tala saman – eins og skrúfað hefði verið snögglega fyrir suðið í gaseldavél.

Sumir vilja greina heimspekilegar vangaveltur í sögunum. Örsöguna „Hræðilegur dauðdagi“ má t.d. lesa sem dæmisögu um mann sem er hátt settur í þjóðfélaginu (á gullúr) en græðgin fer að lokum með hann.

Maður nokkur fann að hann var orðinn svangur og settist við bord og góflaði í sig svínakótelettum.

Við hliðina á honum sat konan hans og nöldraði yfir því að það væri ekki nóg kjöt á beininum.

Þrátt fyrir það hámaði hann kóteletturnar í sig og át og át og át og át þar til hann fann fyrir skelfilegum þunga í maganum.

Á þeirri stundu, þegar hann hafði ýtt matnum til hliðar, byrjaði hann að skjálfa og gráta.

Gullúrið í vasa hans hætti að slá.

Hár hans lýstist skyndilega og sjón hans stórbatnaði.

Eyru hans duttu í gólfið eins og þegar fölnuð, gul haustlauf falla af greinum asparinnar – og svo datt hann niður dauður.

Í dagbókum sínum segir Kharms á einum stað árið 1937:

Ég hef aðeins áhuga á hinu fáránlega, á því sem er alveg út í hött. Ég hef einungis áhuga á lífinu þegar birtingarmynd þess er fjarstæðukennd.

Og segja má að í örsögum sínum sýni Kharms fram á fáránleika tilverunnar og noti til þess ýmsar aðferðir: ýkjur, úrdrátt, ósamkvæmni, rökleysu og kaldhæðni. Rökrétt framvinda, orsök og afleiðing, er yfirleitt viðs fjarri. Sögurnar enda gjarnan óvænt og algengt er að persónur verði fyrir dularfullum áföllum, slasi sig eða hreinlega deyi á undarlegan hátt eins og í sögunni hér að ofan. Sumar sögur virðast fullkomlega út í hött en eru kannski ekki svo fráleitir, eins og fréttir um grunsamleg dauðsföll ýmissa rússneskra ólígarka og viðskiptajöfra allt frá 2014 fram á þennan dag bera með sér, en ófáir þeirra „hafa einmitt dottið út um glugga“.

Gömul kona steypist út um glugga af því að hún réð ekki við forvitni sína. Hún datt niður á götuna og stórskaddaðist.

Önnur gömul kona hallaði sér út um gluggann til að forvitnast um konuna sem hafði slasast, en valt líka út um gluggann og braut í sér hvert bein.

Síðan valt þriðja konan út um gluggann, síðan sú fjórða og svo sú fimmta.

Þegar sjötta gamla konan datt út um gluggann var ég búinn að fá meira en nóg af þessu og fór á Maltsevskí-markaðinn þar sem ég frétti að blindum manni hefði verið gefið handprjónað sjal.

Sögur Kharms eru að mörgu leyti myrkar en í þeim er einnig að finna galgopalegan leik og kímni sem enn þann dag í dag höfðar til lesenda um allan heim.

Eitt sinn, þegar maður nokkur var á leiðinni í vinnuna, mætti hann öðrum manni sem hafði keypt pólskan brauðhleif og var á leið heim til sín.

Annað var það nú ekki.

Meðan Kharms var enn á lífi var nánast ekkert gefið út eftir hann annað en sögur og ljóð fyrir börn. Í Sovétríkjunum var farið að endurprenta þessar sögur hans í upphafi sjöunda áratugar síðustu aldar. Um það leyti fóru aðrar sögur hans að birtast í neðanjarðarútgáfum en þær voru ekki gefnar út í Sovétríkjunum fyrr en í lok níunda áratugarins. Kharms varð heldur ekki þekktur á Vesturlöndum

fyrir en seint á tuttugustu öld en þá voru sögur hans farnar að koma út í enskum þýðingum og á fleiri tungumálum. Í Bremen í Þýskalandi höfðu verk hans verið gefin út á rússnesku í fjórum bindum 1978–1988 og fyrsta enska þýðingin birtist um svipað leyti í Bandaríkjunum. Árið 2000 kom út sérrit tímaritsins *Bjarts og frú Emilíu* með ljóðum, sögum, sendibréfum o.fl. eftir Kharms í þýðingu Árna Bergmanns ásamt ítarlegum eftirmála þýðanda. Árið 1997 samdi Hafliði Hallgrímsson tónskáld tónlist við nokkrar örsögur Kharms. Einnig má nefna að Ragnheiður Kristín Pálsdóttir (1999) og Hildur Helga Sigurðardóttir (2017) hafa skrifað lokaritgerðir við Háskóla Íslands um Kharms og þýtt sögur eftir hann sem fylgja ritgerðunum. Sögur Kharms sem hér birtast eru þýddar af mér og Óskari Árna Óskarssyni. Aðrar þýðingar í greininni eru mínar.

HEIMILDIR

- Baudelaire, Charles. „Petits Poèmes en prose“, *Œuvres complètes de Charles Baudelaire* IV. París: Michel Lévy frères, 1869.
- Bunin, I.A. „Letnij den“. *Lítaratura*. www.lit-info.ru. Sótt 21. desember 2022 á <http://bunin-lit.ru/bunin/rasskaz/letnij-den.htm>
- Fülleborn, Ulrich. *Das deutsche Prosagedicht: Zu Theorie und Geschichte einer Gattung*. München: W. Fink, 1970.
- Haflíði Hallgrímsson. *Mini-stories*. London: Chester, 1997.
- Hildur Helga Sigurðardóttir. *Hér týnum við okkur í tilgátum. Umfjöllun og þýðingar á smásögum eftir Daniil Kharms*. Óprentuð lokaritgerð frá Háskóla Íslands, 2017.
- Kharm, Daníel. *Gamlar konur detta út um glugga. Rússneskar örsögur*. Áslaug Agnarsdóttir og Óskar Árni Óskarsson þýddu. Reykjavík: Dimma, 2020.
- Kharm, Daníel. „Lykt af brenndum fjöðrum“. Árni Bergmann tók saman og þýddi. *Bjartur og frá Emilia*, sérrit 30/31, 2000.
- Ragnheiður Kristín Pálsdóttir. *Daniil Kharms og endalok rússneska módernismans*. Óprentuð lokaritgerð frá Háskóla Íslands, 1999.
- Simon, John. *The Prose Poem as Genre in Nineteenth-Century European Literature*. New York: Garland, 1987.
- Túrgenev, Ívan. „Úr „Senilia“. Kvæði í óbundnu máli“. Steingrímur Thorsteinsson þýddi. *Eimreiðin* 14 (1908):36–41.
- Túrgenev, Ívan. „Veisla á himnum, Hundur, Dísir, Bíð þú, Ríki heiðblámans“. Kristján Eiríksson þýddi. *La Tradukisto* 16 (1994):14–[21].
- Wanner, Adrian. „From Subversion to Affirmation. The Prose Poem as a Russian Genre“. *Slavic Review* 56:3 (1997): 519–541.

ÚTDRÁTTUR

Danííl Kharms og rússneska örsagan

Í Rússlandi er löng hefð fyrir útgáfu smásagna og nægir þar að nefna höfunda eins og Púshkín, Tsjekhov, Babel og Búnín. En örsagan hefur aldrei náð mikilli útbreiðslu þar. Fyrstur rússneskra höfunda til að semja örsögur telst vera Ívan Túrgenev (1818–1883) en hann er þó fyrst og fremst þekktur sem skáldsagnahöfundur. Danííl Kharms (1905–1942) er aftur á móti best þekktur sem framúrstefnulistamaður og höfundur örsagna, þótt hann hafi einnig samið ljóð og sögur fyrir börn. Hann er nú talinn vera fremstur þeirra höfunda sem skrifað hafa örsögur á rússnesku. Í greininni er ævi Kharms rakin í stuttu máli og síðan er fjallað um örsögur hans, stíl þeirra og þemu. Stíll hans er einfaldur en leynir á sér og oft er merking sagnanna dýpri en virðist við fyrstu sýn. Í örsögum sínum leitast Kharms við að sýna fram á fátánleika tilverunnar og notar til þess ýmsar aðferðir: ýkjur, úrdrátt, ósamkvæmni, rökleysu og kaldhæðni. Rökrétt framvinda, orsök og afleiðing, er yfirleitt víðs fjarri. Sumar sögur hans eru á heimspekilegum nótum, aðrar á pólitískum og enn aðrar eru umfram allt fjarstæðukenndar. Nokkur þýdd dæmi fylgja. Í lokin er fjallað stuttlega um útgáfusögu verka hans.

Lýkilorð: Danííl Kharms, rússneskar bókmenntir, framúrstefna, 20. öldin, örsögur.

ABSTRACT

Daniil Kharms and the Russian Prose Poem

In Russia there is a long tradition of short story writing as can be seen in the works of Pushkin, Chekhov, Babel, Bunin et al. However, very few Russian authors have chosen to write prose poems. The first Russian author to write prose poems is considered to be Ivan Turgenev (1818–1883). He is, however, primarily known as a novelist. Daniil Kharms (1905–1942), on the other hand, is best known as an avant-garde author of prose poems, although he also wrote other kinds of poetry and stories for children and he is now considered to be the foremost author of Russian prose poems. This article briefly traces Kharms's life and then discusses his prose poems, their style and themes. His style is simple but deceptive. As to the themes in his prose poems, Kharms seeks to demonstrate the absurdity of existence and uses various methods to do so: exaggeration, abstraction, inconsistency, irrationality and irony. Logical progression, cause and effect, is usually not to be found. Some of his poems are philosophical, others are political, and yet others are openly absurd. A few translated examples are included. Finally, there is a brief discussion of the publication.

Keywords: Daniil Kharms, Russian literature, avant-garde, 20th century, prose poems.